

O przeznaczeniu aresztów detencyjnych w prawie i praktyce Królestwa Polskiego

Abstract

Concerning the Purpose of Detention Arrests in the Law and Practice of the Kingdom of Poland

The idea of granting the Simple Police Courts the authority to arrest dates back to the times of the Duchy of Warsaw, when in response to the postulates published in penitentiary journals, an attempt was made to create a more extensive system of detention centers.

Precise definition of the role of these units in the penitentiary system of the Kingdom of Poland is not easy, due to terminological and practical problems, in contrast with detention and police arrests. Initially, these centers were intended for detainees under an elementary investigation. Although this was their basic role throughout the existence of the Kingdom of Poland, over the years, either by decisions of governmental bodies, or as a result of developed practice, they began to perform additional functions.

First of all, people sentenced to short-term imprisonment were allowed to be placed in detention facilities, which was mainly due to the need to reduce both costs and the overcrowding of domestic prisons.

From 1837, people arrested or sentenced during transport were placed in detention centers, due to the lack of suitable premises for organizing separate transport stations. The difficult reality faced by lower-level administrative authorities meant that, despite the lack of appropriate regulations, persons subject to extradition or hiding from the military census, and even insolvent debtors, were placed in detention.

Keywords: (Congress) Kingdom of Poland, prison system, temporary arrest, penitentiary, arrest

Słowa kluczowe: Królestwo Polskie (kongresowe), więziennictwo, tymczasowe aresztowanie, penitencjarystyka, areszt

1. Wstęp

Na przełomie wieków XVIII i XIX w całej Europie toczyła się szeroka dyskusja na temat celów i warunków wykonywania kary pozbawienia wolności. Przyniosła ona istotne zmiany w organizacji systemu więziennictwa. Jedną z rozważanych, choć nie najważniejszą, była problematyka pozbawienia wolności osoby podejrzanej czy oskarżonej, ale jeszcze nieskazananej. Pierwszym z postulatów było wprowadzenie w życie reguły oddzielania osób zatrzymanych przed wyrokiem od już skazanych. Realizacją tej idei było stopniowe wprowadzanie oddzielnych ośrodków penitencjarnych przeznaczonych jedynie dla osób tymczasowo aresztowanych, a w poszczególnych procedurach karnych zaczęły pojawiać się przepisy dotyczące organizacji i funkcjonowania tych jednostek.

Pod wpływem postulatów wysuwanych przez penitencjarystów na zachodzie Europy w połowie XVIII w. także na ziemiach polskich dostrzec można pewne zmiany, jak na przykład wdrożenie przez Stanisława Lubomirskiego w otwartym przez siebie w 1767 r. więzieniu zasady rozdziału tymczasowo aresztowanych od skazanych. Dopiero jednak wprowadzenie na ziemię zaboru austriackiego Księgi Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Przestępstwa Policyjne z 1803 r., a w zaborze pruskim Ordynacji Kryminalnej Pruskiej z 1805 r. dało początek nowemu obliczu instytucji dzisiaj zwanej tymczasowym aresztowaniem. Ustawy te nie tylko określały przesłanki stosowania takiego zatrzymania, ale także ustalały zasady jego wykonywania.

Zatem procedura austriacka sankcjonowała rozdział aresztowanych od skazanych¹. Zawierała też precyzyjne regulacje dotyczące organizacji i funkcjonowania inkwizytoriów (więzień przeznaczonych dla osób będących pod śledztwem), co miało przede wszystkim przeciwdziałać samowoli administracji więziennej oraz gwarantować osadzonemu pewne podstawowe prawa człowieka². Podobnie procedura pruska wprowadzała

¹ *Księga Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Przestępstwa Policyjne*, 139.

² *Ibid.*, 140.

§ 308 – Każde więzienie mieć ma w sobie dostarczające powietrze i widok oraz tyle przynajmniej miejsca, ażeby aresztowany w nim chodzić mógł. Też powinno być niemniej suche, czyste i powierzchnie tak być urządzone, ażeby zdrowie aresztowanego na żadne niebezpieczeństwo i tenże na inne zło wystawiony nie był, jak tylko ile zapewnienie się względem jego osoby i zapobieżenie ucieczce nieuchronnie za sobą pociąga.

§ 312 – Jak długo aresztowany pod inkwizycją się znajduje, wolno mu jest z własnego majątku na żywność swe łożyć. Od innych nawet osób może tenże pomoc odbierać lub robotami zarabiać pieniądze i na swoje lepsze obracać utrzymanie się. Jedyne tylko: a) nie należy mu w jedzeniu i napoju zbytku dozwalać, b) z potraw te mu tylko, które się w domu więzienia gotuje pozwolone będą, c) z gotowych pieniędzy nic nie ma do rąk jego dochodzić, lecz wszystko co mu z cudzej pomocy lub własnego przyjdzie zarobku, wprost do Sądu Zbrodniowego oddane będzie, który też dla niego wyżywienie obmyśleć powinien.

§ 314 – Wolno jest także aresztowanemu używać swego własnego odzienia i oneż sobie przez robotę lub za obcą pomocą, ile jego stan pozwala, sprawiać. Jednakowoż nie tylko względem pieniędzy w § 312 już wyrażona, ale i ta dalsza ostrożność zachowana być powinna, aby żadna odzież do aresztowanego nie doszła, któraby wprzód u Sądu zbrodniowego ściśle opatrzoną nie była, iż by mu przez to nic skrycie poddano być nie mogło.

§ 316 – Jeżeli aresztowany nie ma swej własnej pościeli, któreby w więzieniu użyć mógł; tedy mu od Sądu zbrodniowego siennik i przykrycie, czyli tak zwany koc dany być powinien.

§ 317 – Wszelka ręczna robota i inna praca aresztowanemu dozwolona będzie, tak dalece, ile ta jest zgodną z aresztem i obawiać się nie należy, aby ona była do ucieczki lub gwałtownego skaleczenia powodem.

zasadę rozdziału osób skazanych od tymczasowo aresztowanych, nakazując organizację odrębnych inkwizytoriatów³, a także określała zasady funkcjonowania tych jednostek.

Po powstaniu Księstwa Warszawskiego mocą uchwał Komisji Rządzącej z 24 lutego 1807 r.⁴ i 16 kwietnia 1807 r.⁵ utrzymano dotychczas obowiązującą procedurę pruską⁶, zaś w 1809 r. wraz z włączeniem do Księstwa Warszawskiego ziem pogalicyjskich podjęto decyzję o zachowaniu obowiązującej tam procedury austriackiej z 1803 r.⁷ O ile nie zmieniono przepisów będących podstawą tymczasowego aresztowania, o tyle zostały wydane przepisy uzupełniające w zakresie organizacji ośrodków pozbawienia wolności. Komisja Rządząca już 6 czerwca 1807 r. uchwaliła „Tymczasową organizację sądów”. Na mocy tego aktu poddano zarząd więzień sądom, a mianowicie: inkwizytoriaty (więzienia przeznaczone do zatrzymania osób w toku postępowania lub skazanych na krótkie kary)⁸ – sądom ziemiańskim, a domy kary i poprawy – sądom apelacyjnym, które też dodatkowo miały nadzór nad inkwizytoriatami⁹. Już w następnym roku na mocy dekretu

§ 319 – Jeśliby aresztowany zachorował lub więziona niewiasta bliska porodzenia była, o tym Sądowi zbrodniowemu natychmiast przez dozorcę więzienia doniesienie uczynione być powinno, ażeby wszelka pomoc, której ludzkość wymaga, bez zwłoki obmyślona była. Z tym wszystkim właściwie tylko na ten koniec ustanowiony lekarz, albo baba dzieci odbierająca przywołana być ma, ale potrzebna przy tym ostrożność naprzeciw ucieczce aresztowanego z uwagi spuszczonej być nie powinna.

§ 322 – Dozorca więzienia od Sądu zbrodniowego postanowiony powierzone sobie klucze od więzienia z rąk nigdy wydać nie powinien; jeżeli zaś z powodu innych czynności urzędowych lub przyczyny choroby od zawiadywania aresztem na iaki czas uchylić by się musiał, klucze temu tylko oddać może, którego Sąd zbrodniowy z równym obowiązkiem do tego wyraźnie wyznaczy.

³ *Ordynacja Kryminalna Pruska*, 9.

⁴ Rostworowski, *Materiały do dziejów Komisji Rządzącej*, 553. § 43 uchwały Komisji Rządowej z 24 lutego 1807 r. – Na koniec we wszystkich tych przypadkach w ciągu procesu trafić się mogących, na które ustawa niniejsze nie podaje przepisów, Sąd każdy postępować winien podług prawideł dotąd używanych, póki dalsze w tej mierze nie wypadną rozporządzenia. Co zaś do praw podług jakich mają wyrokować Magistratury, wskazuje się tymczasem zasada ogólna: że sprawy, tranzakcje i okoliczności za Polskich czasów szasze za czasów zeszłego Rządu, rozwiązywanymi będą podług praw jego. Nowe wreszcie sprawy, wynikające ze świeżych okoliczności, wypadków lub tranzakcji, sądzonemi będą według praw polskich, a w niedostatku prawa polskiego na jakowy przypadek Sąd powinien in Supplementum użyć praw Rządu zeszłego.

⁵ *Ibid.*, 666. § 5 uchwały Komisji Rządzącej z 6 czerwca 1807 r. – Dopokąd nie wyjdzie Ordynacja Kryminalna i Wydział Kryminalny nie będzie urzędowym mają zostać Inkwizytoriaty w miescaj i sposobie za zeszłego Rządu używane. W Bydgoskim zaś Departamencie Sądy Inkwirujące. Inkwizycje sposobem w przeszłym Rządzie używanym prowadzone będą. Po których odbyciu sprawa do sądu tak, jak w skrócony postępowaniu Sądowym dla spraw cywilnych jest przepisano wprowadzona będzie. Co zaś do materii czyli praw podług, które sądowi służyć mają za normę wymierzania kary, używać będą praw Polskich, a w niedostatku ich praw Pruskich, z tym jednak warunkiem, że te prawa użytymi będą, które na przypadek łagodniejszą karę stanowią.

⁶ Bardach, Senkowska-Gluck, *Historia państwa i prawa Polski*, 164.

⁷ *Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego* (dalej: ZPA), cz. 2 B, t. 10, 93; Adamczyk, „Proces karny na ziemiach polskich”, 299.

⁸ Senkowska, *Kara więzienia w Królestwie Polskim*, 21.

⁹ § 40 Tymczasowej organizacji sądów (dalej: Tym. org. sąd.) z 6 czerwca 1807 r. – Sąd Ziemiański ma bezpośredni dozór nad inkwizytoriatem i jego urządzeniem; dostrzegac w nim będzie bezpieczeństwa, ochędóstwa, gospodarstwa, a szczególnie da bacność na obchodzenie się urzędników niższych z więźniami. Niechaj nawet przestępny tego tylko doznaje ścieśnienia wolności, które dla zabezpieczenia publicznego nieuchronnie jest potrzebne.

§ 58 Tym. org. sąd. z 6 czerwca 1807 r. – Sądy Apellacyjne mają pośredni dozór nad więzieniami, w których znajdują się jeszcze w inkwizycji będący więźniowie, tym końcem wydział kryminalny częstych od Sądów Ziemiańskich będzie wymagał w tej mierze raportów. Mają zaś bezpośredni dozór nad domami

z 8 marca 1808 r. „O organizacji ministerstw” zarząd więzień przekazano władzom administracyjnym. Ministrowi spraw wewnętrznych powierzono naczelny dozór nad tymi jednostkami, obejmował on „opatrywanie więźniów w potrzeby, żywność i inne oraz użycie ich do fabryk i robót publicznych”. Sądom zaś pozostawiono tylko czuwanie nad wykonywaniem kar¹⁰.

W Księstwie Warszawskim od samego początku zaczęły pojawiać się głosy apelujące o stworzenie bardziej rozbudowanego systemu ośrodków pozbawienia wolności, w tym rozdziału miejsc służących do przetrzymywania osób, względem których nie zapadł jeszcze wyrok w zależności od etapu postępowania. Wychodząc naprzeciw postulatowi, 17 maja 1808 r. minister sprawiedliwości Feliks Łubieński wydał instrukcję „O tymczasowej organizacji sądownictwa kryminalnego”, która obok istniejących inkwizytoriatów wprowadzała oddzielne miejsca przy sądach policji prostej, gdzie w trakcie pierwszych czynności śledztwa mieli przebywać zatrzymani do czasu ustalenia tak zwanej istoty czynu, czyli stwierdzenia, czy zachodzą podstawy do wniesienia aktu oskarżenia (było to tzw. śledztwo pierwiastkowe, które możemy przyrównać do dzisiejszego postępowania przygotowawczego)¹¹. W Księstwie Warszawskim nie udało się zasadniczo tych przepisów wprowadzić w życie¹², ale stały się one podstawą funkcjonowania aresztów detencyjnych w Królestwie Polskim.

Ostatecznie w Królestwie Polskim wykształcił się specyficzny system ośrodków pozbawienia wolności dla osób, względem których nie zapadł jeszcze wyrok, nieznanym obowiązującym dotąd zaborczym procedurom karnym¹³. W zależności od etapu postępowania podejrzani mogli być osadzeni w tak zwanym areszcie policyjnym (na mocy decyzji władzy administracyjnej do czasu podjęcia decyzji przez sąd), areszcie detencyjnym (na mocy decyzji sądu do czasu zakończenia śledztwa pierwiastkowego – wniesienia aktu oskarżenia) lub inkwizytoriacie (do czasu wydania wyroku).

W przedstawianej rozprawce zajmiemy się niepodejmowanym przez historyków prawa zagadnieniem kształtowania się funkcji aresztów detencyjnych, która to instytucja pozostawała poza regulacją obowiązujących procedur karnych i kodeksów karnych materialnych, a jej organizacja i funkcjonowanie wynikały z wydawanych przez organy

kary i poprawy; szczególnym więc ich będzie obowiązkiem dawać baczność na bezpieczeństwo, porządek, skuteczne wykonanie kar, zamierzony cel poprawy, na zdrowie uwięzionych, na gospodarstwo więzienia, na zachowanie prawideł ludzkości, aby nawet występny to tylko czuł wolności ścieśnienie, którego zamierzona kara i bezpieczeństwo publiczne wymaga; ustanowi przeto wydział kryminalny między sobą kolej do jak najczęstszego domów poprawy zwiedzania.

¹⁰ Czołgoszewski, „Więziennictwo Księstwa Warszawskiego”, 131.

¹¹ Szerzej Heylman, *O sądownictwie w Królestwie Polskim*, 10 i nast.

¹² W materiałach archiwalnych odnajdujemy jedynie informacje o jednej takiej instytucji funkcjonującej przy Sądzie Pokoju w Gombinie (APP, sygn. 28, Akta magistratu m. Gombina dotyczące się aresztów w ogólności).

¹³ Zgodnie z Manifestem Aleksandra I do Polaków z 25 maja 1815 r. moc obowiązującą zachowywały dotychczasowe prawa, a więc regulacje wprowadzone przez zaborców, w niewielkim tylko stopniu znowelizowane w czasach Księstwa Warszawskiego. Pewne zmiany w obowiązujących przepisach postępowania karnego wprowadzała dopiero Ustawa Przechodnia do Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych z 1847 r., jednakże dotyczyły one głównie przesłanek tymczasowego aresztowania. Na ziemiach Królestwa Polskiego nie wprowadzono aż do 1876 r. rosyjskiej procedury karnej.

rządowe, głównie Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji, przepisów administracyjnych¹⁴.

Podstawę rozważań stanowią kilkuletnie badania archiwalne dotyczące organizacji i funkcjonowania aresztów detencyjnych w Królestwie Polskim. Wykorzystane zostały materiały zachowane w Archiwum Głównym Akt Dawnych w zespole Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych¹⁵. Na szczeblu władz wojewódzkich odpowiednia dokumentacja zachowała się jedynie w aktach Komisji Województwa Kaliskiego¹⁶, Rządu Gubernialnego Radomskiego¹⁷ i Komisji Województwa Augustowskiego (Rząd Gubernialny Augustowski)¹⁸. W dokumentach władz powiatowych wartościowe informacje znaleziono tylko w zespołach Naczelnika Powiatu Kaliskiego¹⁹ i Naczelnika Powiatu Łukowskiego²⁰. Najwięcej cennego materiału źródłowego znajduje się w aktach miejskich, gdyż areszty detencyjne były pod bezpośrednim zarządkiem burmistrzów miast²¹.

2. Rozróżnianie aresztów policyjnych od aresztów detencyjnych

Do 1817 r. osoby aresztowane przez władze administracyjne, jak i sądy były przetrzymywane w aresztach detencyjnych, czyli ośrodkach przy sądach policji prostej. Dopiero mocą rozporządzenia Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 6 października 1817 r. utworzono areszty policyjne jako odrębną kategorię ośrodków penitencjarnych²². Organem zatrzymującym miała być władza administracyjna (komisarz obwodowy, wójt, burmistrz, prezydent miasta) działająca przez organy policyjne²³, a czas zatrzymania nie

¹⁴ Na mocy art. 76 Konstytucji Królestwa Polskiego z 1815 r. zarząd spraw wewnętrznych powierzono jednemu centralnemu organowi, tj. Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRSWiP). Na mocy art. 13 wydanego przez Aleksandra I Statutu Komisji Rządowych do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji należy: „zaprowadzenie i utrzymywanie tego wszystkiego, co się ściąga do porządku publicznego i pomyślności kraju; zabezpieczenie spokojności publicznej, wolności osób, własności; opieka nad rolnictwem, przemysłem i handlem; utrzymywanie porządku w służbie pocztowej i w zaciągach żołnierza”. Na mocy powyższego do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji należały sprawy związane z zapewnieniem bezpieczeństwa publicznego, w tym również ogólny nadzór nad więzieniami i aresztami.

¹⁵ AGAD, zespół Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 7749, 7750, 193, 7308.

¹⁶ AGAD, zespół Komisja Województwa Kaliskiego, sygn. 238, 343, 348.

¹⁷ APR, zespół Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 10657, 10658, 10696, 10697, 10698, 10699, 10700, 10701, 10702, 10712.

¹⁸ APB, Komisja Województwa Augustowskiego i Rząd Gubernialny Augustowski, sygn. 147.

¹⁹ APK, zespół Naczelnik Powiatu Kaliskiego, sygn. 765, 777, 776, 816.

²⁰ APL, zespół Naczelnik Powiatu Łukowskiego, sygn. 2, 470.

²¹ APR, zespół Akta Miasta Radomia, sygn. 554, 555, 557, 558; APP, zespół Magistrat Miasta Płocka, sygn. 4, 544, zespół Magistrat Miasta Gombina, sygn. 2, 19; APC, zespół Akta Miasta Częstochowy, sygn. 313, 314; APPT, zespół Akta Miasta Piotrkowa, sygn. 776, 778; APPT, TM, zespół Akta Burmistrza Tomaszowa Mazowieckiego, sygn. 165; APL, zespół Akta Magistratu Miasta Łodzi, sygn. 567, 568, zespół Akta Miasta Pabianic, sygn. 285, 287; APL, zespół Akta Miasta Lublina, sygn. 1032, 1033, 1035, 1036, zespół Akta Miasta Kazimierza Dolnego, sygn. 50.

²² ZPA, cz. 6, t. 1, 3.

²³ *Ibid.*, (rozporządzenie KRSWiP z 30 czerwca 1826 r.); ZPA, cz. 6, t. 1, 90–1.

mógł przekraczać trzech dni, w ciągu których delikwent miał być doprowadzony przed sąd lub uwolniony²⁴. Areszty detencyjne zaś stały się ściśle aresztami sądowymi przeznaczonymi dla osób zatrzymanych na mocy decyzji sądów. Jednakże w praktyce areszty policyjne i areszty detencyjne tworzyły strukturę o daleko posuniętym podobieństwie organizacyjnym, co rodziło czasami trudności w rozróżnieniu ich zadań.

Podstawowym, choć nie jedynym, problemem była terminologia. Początkowo areszty detencyjne (areszty policji prostej) nazywano aresztami policyjnymi, na przykład w akcie wydanym przez Namiestnika Królestwa Polskiego 17 grudnia 1816 r.²⁵. W następnych latach organy administracji rządowej wciąż nieprecyzyjnie określają areszty w swoich aktach. I tak na przykład w „Instrukcji względem porządnego i jednostajnego utrzymywania aresztów policji prostej” z 29 kwietnia 1822 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji, regulując organizację wewnętrzną aresztów przy sądach policji prostej, posługuje się terminami „areszt policyjny” i „więzienie detencyjne”. Niekiedy występują trudności ze stwierdzeniem, do której z kategorii aresztów dany akt się odnosił. Na przykład w Zbiorze Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego w części o aresztach detencyjnych odnajdujemy „Instrukcję dla Nadzorca aresztu policyjnego (detencyjnego) w Ratuszu głównym w Warszawie” (27 grudnia / 8 stycznia 1836 r.). Analiza tego dokumentu nie pozwala rozstrzygnąć, którego z ośrodków zatrzymania dotyczył dokument – czy może utożsamiono oba jako areszty przy sądach policji prostej, a może też „Instrukcja” miała obowiązywać w obu rodzajach aresztów²⁶.

Nie była to jednak wyłącznie kwestia nieporozumień terminologicznych. Zdarzało się także, iż organy administracji rządowej miały kłopot z rozróżnieniem obu instytucji. W sporze między Wydziałem Administracji Ogólnej Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchowych a Wydziałem Przemysłu i Kunsztów o prawo do nadzoru nad aresztami policyjnymi Biuro Kontroli i Rachunkowości uznało, iż „areszt policyjny w Warszawie, wedle dowodów przez Biuro Kontroli przywiedzionych, z natury swej niczym innym nie jest jak aresztem detencyjnym, a podobnego rodzaju areszta już od dawna zostają pod zarządem Wydziału Przemysłu”²⁷. Problemy te powodowały czasami trudności z interpretacją wydawanych przez komisje rządowe aktów dotyczących tych jednostek.

Kolejnym zagadnieniem była zbliżona rola obu instytucji w systemie penitencjarnym Królestwa Polskiego. Z biegiem lat oba rodzaje aresztów zyskały dodatkowe przeznaczenie, można było w nich umieszczać osoby skazane na krótkie kary pozbawienia wolności, a także służyły jako miejsca przetrzymywania osób uchylających się od służby wojskowej, podlegających ekstradycji czy więźniów w czasie transportu.

Wzajemne przenikanie organizacyjne obu instytucji było niewątpliwie związane także z faktem, iż powszechną praktyką stało się organizowanie obu aresztów w jednym lokalu, co z kolei prowadziło do trudności z prawidłowym księgowaniem wydatków poniesionych na przykład na opłacenie czynszu czy zapewnienie ogrzewania²⁸.

²⁴ Bieda, „Organizacja i funkcjonowanie aresztów policyjnych”, 112.

²⁵ *Dziennik Praw Królestwa Polskiego*, 2, 17–24.

²⁶ Nie zachował się materiał archiwalny dotyczący tego aresztu.

²⁷ ZPA, cz. 6, t. 1, 87.

²⁸ APR, Akta magistratu miasta Radomia dotyczące się aresztów detencyjnych (od stycznia 1850 do grudnia 1854).

3. Osoby aresztowane w trakcie pierwiastkowego śledztwa

Pierwszym aktem określającym organizację aresztów detencyjnych w Królestwie Polskim była wspomniana już „Instrukcja względem porządnego i jednostajnego utrzymywania aresztów policji prostej” z 29 kwietnia 1822 r. W świetle tych przepisów mamy do czynienia z jednostkami przeznaczonymi wyłącznie do krótkotrwałego zatrzymania osób podejrzanych o popełnienie przestępstwa w celu zapewnienia ich stawiennictwa w pierwiastkowym śledztwie, gdy należało ustalić istotę czynu i zbadać poszlaki przemawiające za i przeciw obwinionemu. Zatrzymania tego dokonywał sąd²⁹. Podobnie w rozporządzeniu z 4/16 września 1844 r. Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych czytamy:

areszty detencyjne po miastach powiatowych znajdujące się, służyć winny, podług obowiązujących przepisów, tylko do krótkotrwałego zatrzymania w nich osób, które pod pierwszą indagacją Sądów się znajdują, a do rządów których należą: a) obwinieni o popełnienie występku lub zbrodni, przeciw którym walczą prawne poszlaki lub na których pada podejrzenie, b) schwytyani na gorącym uczynku³⁰.

Rozporządzeniem z 2/14 stycznia 1861 r. Komisja Sprawiedliwości nakazała, by z uwagi na częste braki w należyтым zabezpieczeniu aresztów detencyjnych w miastach, gdzie są inkwizytoriaty, ważniejsi aresztanci byli przetrzymywani w tych jednostkach. W piśmie Rządu Gubernialnego Warszawskiego z 4/16 lutego 1861 r. do Naczelnika Powiatu Piotrkowskiego czytamy:

areszty detencyjne po większej części w domach prywatnych niewygodnych i nienależycie zabezpieczonych takowe przedstawiają mniejszą niż inne więzienia rękojmię co do zabezpieczenia aresztantów od ucieczki. Pożądaną jest więc rzeczą, aby w miastach, gdzie są więzienia aresztanci ważniejsi pod badaniem Sądów Policji Prostej będący, zatrzymywani byli nie w aresztach detencyjnych lecz w miejscowych domach badań – i przeciwko temuż Komisja Rządowa Sprawiedliwości nie znajdując żadnej z przepisów prawa przeszkody wydała pod dniem 2/14 stycznia rb za pośrednictwem Sądu Kryminalnego i za pośrednictwem Sądu Policji Prostej w Piotrkowie stosowne w tym względzie rozporządzenie. O czym na skutek reskryptu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z dnia 30 stycznia/11 lutego rb Rząd Gubernialny zawiadamia Naczelnika Powiatu dla wydania komu wypada odpowiedniego zarządzenia³¹.

Nie wiadomo jednak, co komisja rządowa rozumiała pod pojęciem „ważniejsi aresztanci”. Niestety w materiałach źródłowych nie zachowały się akta pozwalające na odpowiedź, jak w praktyce wykonywano powyższe rozporządzenie.

²⁹ Miklaszewski, *O pozbawieniu wolności*, 12; Paygert, *Kilka uwag w kwestii śledztwa wstępnego*, cz. 1, 31.

³⁰ ZPA, cz. 6, t. 1, 151.

³¹ APPT, sygn. 778.

4. Defraudanci (kontrabandyści)

4.1. Osoby skazane na zastępczą karę aresztu

W zakresie wykroczeń skarbowych w Księstwie Warszawskim, a potem w Królestwie Polskim przejęto w istotnej mierze wzorce pruskie, w których rozstrzyganie tych spraw przekazano w ręce administracji, ale z zapewnieniem drogi sądowej, gdyby po otrzymaniu decyzji administracyjnej zażądał tego obwiniony³².

Sposób postępowania w sprawach wykroczeń skarbowych został unormowany w instrukcji ministra skarbu z 20 listopada 1809 r. „Dla komór celnych i konsumpcyjnych Księstwa Warszawskiego, jak sobie przy odkryciu kontrawencji postępować mają”³³. Natomiast przepisy materialnoprawne zamieszczono w podpisany przez ministra skarbu Zbiorze praw i ustaw skarbowych z 1 października 1809 r., które obowiązywały nadal w Królestwie Polskim aż do roku 1850 r.³⁴ Przewidywały one za przestępstwa defraudacji i kontrabandy karę grzywny i konfiskatę towaru. Jednakże w przypadku recydywy możliwe było dodatkowo skazanie na karę tygodnia aresztu o chlebie i wodzie. Także w przypadku niemożności uiszczenia kary pieniężnej zamieniano ją na areszt³⁵.

Do roku 1832 zastępczą karę aresztu odbywano w tak zwanych aresztach defraudacyjnych. Jednakże rozporządzeniem Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu z 3 maja 1832 r. jednostki te zlikwidowano³⁶. Zgodnie z tym aktem defraudanci (kontrabandyści) mieli odsiadywać zastępczą karę, o ile nie przekraczała 8 dni, w aresztach detencyjnych. Uprawnione do wydawania decyzji o zamianie kary były komisje wojewódzkie, czyli organy orzekające w I instancji w tego typu sprawach³⁷.

Kolejne regulacje zawarto w wydanym przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych 4/16 września 1844 r. Rozporządzeniu względem zaprowadzenia porządku w aresztach detencyjnych. Ponownie wskazano, iż umieszczane mają być w aresztach

³² Witkowski, „Początki prawa karnego skarbowego”, 245–52.

³³ Zob. *ibid.*, 253.

³⁴ *Ibid.*, 260.

³⁵ *Ibid.*, 261.

§ 9 Zbioru praw i ustaw skarbowych z 1 października 1809 r. – Kto najmniej po raz drugi na kontrabandzie zdybany będzie i nie może dowieść stałego sposobu, z którego się utrzymuje i żywi, uważany być ma za osobę, która sobie kontrabandowanie za przemysłowe obrała rzemiosło.

§ 9 Zbioru praw i ustaw skarbowych z 1 października 1809 r. – Takowi z pospolitej klasy ludzi kontrabandyści i defraudanci, którzy na rzecz kupców, mianowicie kupców Starozakonnych towary zabronione lub Impostowi podpadające przemyciają, będą karani, prócz zwyczajnej konfiskaty towarów za pierwszym dostrzeżeniem aresztem tygodniowym o chlebie i wodzie; za drugim zaś karą trzy miesięczną domu poprawy.

§ 21 Zbioru praw i ustaw skarbowych z 1 października 1809 r. – Jeżeli kto będzie w niemożności opłacenia kary pieniężnej za popełnioną kontrabandę lub defraudacją na niego nałożonej, ten podpadnie proporcjonalnej karze więzienia zwykły się na trzydzieści złotych polskich rachować. Takowa zmiana kary jednak za szczególnem tylko zezwoleniem Naszego Ministra Skarbu nastąpić może, któremu oraz nadana jest moc uwalniania od kary, zmniejszania takowej lub kare więzienia na karę pieniężną zamieniania.

Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego, t. 1, 9, 153, 223.

³⁶ ZPA, cz. 6, t. 1, 195. Jednakże najprawdopodobniej w Kaliszu areszt defraudacyjny funkcjonował odrębnie jeszcze w 1852 r. APK, sygn. 776.

³⁷ ZPA, cz. 6, t. 1, 191.

detencyjnych osoby skazane za przestępstwa defraudacji (kontrabandy), o ile kara nie przekraczała 8 dni. Z tym że akt ten nie wskazywał, czy chodzi o egzekucję nieuiszczonej grzywny, czy o karę aresztu orzeczaną w przypadku recydywy³⁸.

Zaznaczmy, iż zgodnie z art. 918 Ustawy celnej z 1850 r. zastępcza kara aresztu miała być odsiadywana w wieżach. Jednakże z uwagi na brak dostosowania rodzajów istniejących ośrodków penitencjarnych do nowego podziału kar wprowadzonego Kodeksem Kar Głównych i Poprawczych nadal areszt do 8 dni odbywał się w aresztach detencyjnych³⁹. W 1868 r. decyzją Komitetu Urządzącego w Królestwie Polskim z uwagi na oszczędności dozwolono, aby „kontrabandzistów skazywanych na areszt nie wyżej nad dni 30-ści, dozwolnić utrzymywać w aresztach detencyjnych, w razach, kiedy te ostatnie znajdują się w bliższej odległości od miejsca zatrzymania i nie są przepelnione aresztantami”⁴⁰.

Materiał źródłowy zawiera niewiele informacji o umieszczaniu w aresztach detencyjnych defraudantów. Więcej informacji dotyczących tej problematyki znajdujemy jedynie w aktach aresztu detencyjnego w Piotrkowie Trybunalskim⁴¹. Analiza tych akt uzasadnia tezę, iż defraudanci i kontrabandziści stanowili niewielki odsetek aresztantów: na kilkadziesiąt osób, które średnio miesięcznie przebywały w areszcie, defraudantów było zaledwie kilku (3–5 osób, niejednokrotnie też nie było żadnego)⁴².

³⁸ *Ibid.*, 151.

³⁹ Art. 918 ustawy z 5 listopada 1850 r. – W razie nieuiszczenia kary pieniężnej na winnych defraudacji towarów zasądzonej w ciągu dwóch tygodni od dnia prawomocności wyroku, zarządza się egzekucję do majątku skazanych. Jeżeli egzekucja skutku nie osiągnie skazany ulegnie zamknięciu w wieży stosownie do przepisów objętych w art. 91 Kodexu Kar.

Art. 91 Kodeksu Kar Głównych i Poprawczych (dalej: KKGiP) – Jeżeli skazani nie podpadający karze głównej, nie są w stanie zapłacić w całości lub w części wyrzeczonej na nich kary pieniężnej, wówczas kara ta, w stosunku do swej wysokości ma być zamienną na karę osadzenia w wieży, podług następujących prawideł: Za pierwsze, należące się od skazanego dwadzieścia rubli, zalicza się po pięćdziesiąt kopiejek za każdy dzień osadzenia. Za wyższą kwotę od dwudziestu do pięćdziesięciu rubli, po siedemdziesiąt pięć kopiejek – a następnie, za całą pozostającą ilość, po rubla, za każdy dzień osadzenia. Wszakże ulegający, na mocy tych prawideł, karze wieży, w żadnym przypadku, za jedną i tę samą wyrzeczoną na nich karę pieniężną, nie mogą kary wieży ponosić dłużej nad lat pięć.

Art. 12 Ustawy Przechodniej z 11/13 października 1847 r. – Rada Administracyjna wyda rozporządzenia w celu przemiany dotychczasowych więzień, domów poprawy i aresztów, dla skazanych ustanowionych, oraz domów przytułku i pracy, na domy przeznaczone do ponoszenia kar, według nowego prawa wymierzyć się mających: zamknięcia w domu roboczym, osadzenia w twierdzy, zamknięcia w domu poprawy, osadzenia w wieży, aresztu na czas krótki i oddania do domu przytułku i pracy; niemniej wyda szczegółowe przepisy co do sposobu utrzymywania osób, tamże osadzić się mających, zgodnie o ile można z zasadami, w tym względzie w Cesarstwie istniejącymi, a zastosowaniem ich do potrzeb i okoliczności miejscowych.

Art. 13 Ustawy Przechodniej z 11/13 października 1847 r. – Dopóki przemiana artykułem poprzednim wskazana, uskutecznioną nie zostanie, kary, na mocy nowego prawa wyrzeczone, ponoszone będą w sposób następujący: kara zamknięcia w domach roboczych w dotychczasowych domach poprawy; kara zamknięcia w domu poprawy i osadzenia w wieży w miejscach przeznaczonych na areszt publiczny, kara aresztu na czas krótki – w dotychczasowych aresztach publicznych lub policyjnych albo w innych miejscach art. 61 nowego prawa oznaczonych, kara oddania do domu przytułku i pracy – w dotychczasowych domach przytułku i pracy; tam zaś, gdzie domy takowe dotąd nie są urządzone, kara zastąpioną oddaniem skazanego policji, celem stosownego zatrudnienia przez czas wyrokiem określony.

Art. 61 KKGiP – Osoby stanu szlacheckiego i urzędnicy, skazani na karę aresztu na czas krótki, mogą podług uznania sądu lub zwierzchności wysiadywać tą karę w wieży, na odwachu, we własnym mieszkaniu, albo też w jednym z gmachów wydziału służby do którego należą.

⁴⁰ ZPA, cz. 6, t. 3, 55

⁴¹ APPT, sygn. 776.

⁴² *Ibid.*

4.2. Osoby obwinione o defraudację (kontrabandę)

Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu likwidując rozporządzeniem z 3 maja 1832 r. areszty defraudacyjne, nie tylko określiła zasady odbywania zastępczej kary aresztu, ale także wskazała zasady tymczasowego zatrzymywania osób obwinionych o popełnienie przestępstwa defraudacji (kontrabandy). W takich przypadkach obwinieni, którzy nie byli w stanie złożyć odpowiednich kaucji, co do zasady byli decyzją komisji wojewódzkiej umieszczani w inkwizytoriatach⁴³. Jednakże „w sprawach pomniejszych, gdzie kara spodziewana nie przeniesie dni 8 aresztu, przeprowadzania defraudanta do aresztu inkwizycyjno-sądowego nie ma potrzeby i takowy w miejscowym areszcie zatrzymany być może, co również nie jest wzbronionem, gdy obecność obwinionego w miejscu, gdzie się śledztwo prowadzi, jest niezbędnie potrzebne”⁴⁴. Regulacja powyższa rodzi wątpliwości. Po pierwsze nie wiadomo, czy w przypadku drobniejszych wykroczeń osoby miały być zatrzymywane w areszcie policyjnym, czy areszcie detencyjnym. Sformułowanie „areszt miejski” wskazywałoby raczej na areszt policyjny, który bardzo często potocznie był nazywany właśnie aresztem miejskim.

Na mocy powyższego rozporządzenia władze wojewódzkie miały wydać szczegółowe instrukcje. Jednakże akty wydane przez poszczególne komisje wojewódzkie stały na odmiennych stanowiskach co do rodzaju jednostki, w której należało umieszczać obwinionych defraudantów (kontrabandzistów). Na przykład Komisja Województwa Kaliskiego w wydanej 1 stycznia 1833 r. instrukcji wyraźnie wskazuje, iż obwinieni defraudanci mają być przetrzymywani w aresztach detencyjnych, o ile grożąca kara nie przekracza 8 dni⁴⁵. Natomiast w instrukcji Komisji Województwa Mazowieckiego z 1 czerwca 1832 r. mowa jest o aresztach policyjnych: „że w pomniejszych sprawach w których kara spodziewana z wyrachowania okaże się być niską nie przenoszącą dni ośmiu aresztu, obwiniony w miejscowym areszcie policyjnym zatrzymany być może bez decyzji kwalifikacyjnej”⁴⁶.

Pierwszy udokumentowany przypadek osadzenia obwinionego defraudanta w areszcie detencyjnym odnajdujemy w Piotrkowie Trybunalskim w 1844 r. Urząd skarbowy w piśmie z 16/28 marca 1844 r. do Magistratu Piotrkowa stanowił: „z powołaniem się na odezwę Jego z daty dzisiejszej nr 1181 wzywa Magistrat, aby Józefa Delson o defraudację okwity obwinionego w Areszcie Detencyjnym do czasu ukończenia w obecnej sprawie śledztwa osadzić zechciał”⁴⁷. Czy wcześniej takie sytuacje miały miejsce, nie wiemy. Ostatecznie sprawa została przesądzona dopiero w rozporządzeniu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 4/16 września 1844 r., które wprost stanowiło, iż w aresztach detencyjnych mogą być zatrzymywane osoby obwinione o defraudację (kontrabandę) na czas nieprzekraczający 3 dni⁴⁸.

W źródłach praktyki niewiele jest informacji o przetrzymywaniu w aresztach detencyjnych osób obwinionych: w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1833–1869 odnotowu-

⁴³ ZPA, cz. 6, t. 1, 197.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Ibid.*

⁴⁶ APŁ, sygn. 567, k. 17–20.

⁴⁷ APPT, sygn. 776.

⁴⁸ ZPA, cz. 6, t. 1, 151.

jemy jedynie 5 takich przypadków. Niewątpliwie częściej osoby te lokowano w aresztach policyjnych, choć nie wiemy, skąd wynikała taka praktyka⁴⁹.

5. Osoby skazane na karę aresztu policyjnego

Kara aresztu policyjnego była jedyną sankcją przewidzianą w Kodeksie Karzącym z 1818 r. (dalej: KK) za tak zwane przewinienia policyjne. Zgodnie z art. 472 KK polegała ona wyłącznie na pozbawieniu wolności na okres od jednego do ośmiu dni⁵⁰.

Rozporządzenie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji z 19 września 1829 r. ustalało, że osoby skazane za przewinienia policyjne winny być osadzone w aresztach policyjnych⁵¹. Jednakże po 1829 r. dopuszczano także możliwość odbywania tej kary w aresztach detencyjnych⁵². W piśmie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych z 1845 r. kierowanym do Rządu Gubernialnego Kieleckiego czytamy: „wedle obowiązujących przepisów areszta detencyjne służyć tylko mają do krótkiego zatrzymania w nich osób obwinionych o popełnienie występku lub zbrodni, o dopuszczenie się defraudacji lub kontrabandy tudzież osadzonych za pomniejsze kary za przewinienia policyjne”. Nie ma potwierdzeń źródłowych praktyki osadzania tam osób skazanych na kary policyjne.

6. Osoby skazane na karę aresztu publicznego lub aresztu na czas krótki

Kara aresztu publicznego była karą poprawczą uregulowaną w art. 217 KK⁵³. Jerzy Śliwowski wskazuje, że nie miała ona charakteru odwetowego, a jej celem było jedynie ograniczenie wolności od 8 dni do lat 3⁵⁴.

Z uwagi na przepełnienie więzień Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Duchownych rozporządzeniem z 6/18 lutego 1846 r. poleciła, aby osoby odsiadujące po więzieniach karę aresztu publicznego, a zwłaszcza skazane na krótki okres, przeniesione zosta-

⁴⁹ APPT, sygn. 776.

⁵⁰ Śliwowski, *Kodeks Karzący Królestwa Polskiego*, 341.

⁵¹ ZPA, cz. 6, t. 1, 15.

⁵² APL, sygn. 2.

⁵³ Art. 217 Kodeksu Karzącego – Zamknięci w domu aresztu publicznego wolni będą od kaydan, mogą się z własnego utrzymywać majątku, żaden jednak zbytek dozwolony im nie będzie. Sług własnych i domowników wtenczas tylko do posługi używać mogą, gdy sąd w miarę konieczney im potrzeby dozwoli. Nikogo w areszcie przyjmować i z nikim bez zezwolenia sądu widzieć się i rozmawiać nie powinni. Gdyby zaś sami utrzymywać się nie byli w stanie żywność i inne potrzeby stosownie do przepisu art. 216 zawartego dostarczane im będą. Naostatek użyci bydź mają do robot lub zatrudnieni tylko wewnętrznych, których wybór zostawiony iest, co się własnym utrzymują kosztem; dla tych zaś którzy kosztem skarbu są utrzymywani, w miarę zdrowia i sił fizycznych roboty wyznaczone będą.

⁵⁴ Śliwowski, *Kodeks Karzący Królestwa Polskiego*, 340; Hube, *Studia nad Kodeksem Karzącym 1818 roku*, 47–8.

ły do aresztów policyjnych lub do aresztów w ratuszach miast oddzielnie urządzonych⁵⁵. W dokumencie tym komisja miała na myśli najprawdopodobniej właśnie areszty detencyjne i policyjne. Tym bardziej że w kolejnym rozporządzeniu z 17/29 maja 1846 r., powołując się na poprzedni akt, wyraźnie wskazano areszty detencyjne jako możliwe miejsce odsiadywania krótkotrwałej kary aresztu publicznego⁵⁶.

Obowiązujący w Królestwie Polskim od 1 stycznia 1848 r. Kodeks Kar Głównych i Poprawczych (dalej: KKGiP) przewidywał nowy system kar pozbawienia wolności, w tym areszt na czas krótki, który był jedną z kar poprawczych. Zgodnie z art. 41 KKGiP wyróżniano cztery stopnie tej kary, najkrócej trwała ona jeden dzień, a najdłużej trzy miesiące⁵⁷. Do czasu dostosowania istniejących rodzajów ośrodków penitencjarnych do nowego systemu kar areszt na czas krótki miał być odbywany w istniejących aresztach⁵⁸.

Z uwagi na fragmentaryczność materiału źródłowego trudno ocenić skalę umieszczania skazanych na areszt publiczny (areszt na czas krótki) w aresztach detencyjnych. Akta sporadycznie wskazują na takie przypadki. Choć zastanawiające dane pochodzą z przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. z aresztu detencyjnego w Piotrkowie Trybunalskim. W 1856 r. na 191 aresztantów tylko cztery osoby odbywały karę aresztu publicznego, podobnie w 1857 r. na łączną liczbę 130 aresztantów karę aresztu publicznego odbyło 15, a 18 w 1858 r. Natomiast w 1859 r. na 131 osadzonych areszt publiczny odbyło 50, a w 1860 r. ten stosunek kształtował się 220 do 60, w 1861 – 243 do 90, w 1862 – 229 do 91⁵⁹. Nie znaleźliśmy wyjaśnienia tak znaczącego i nagłego wzrostu liczby osób odbywających karę aresztu publicznego w tym więzieniu.

7. Noclegi podczas transportu osób zatrzymanych lub skazanych

Zgodnie z reskryptem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 7/19 kwietnia 1837 r. w miastach, gdzie znajdowały się areszty detencyjne, miały być organizowane na koszt skarbu państwa miejsca noclegowe dla transportowanych więźniów⁶⁰. Przepisy te zostały uchylone przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Duchownych rozporządzeniem z 4/16 sierpnia 1844 r., nie wydano jednakże nowych regulacji wskazujących, gdzie mają być organizowane takie miejsca. Sytuacja taka budziła wiele wątpliwości u władz miejskich, które nie wiedziały, gdzie należy lokować te osoby. Na prośbę władz powiatowych Rząd Gubernialny Radomski pismem z 10/22 maja 1846 r. stwierdził, iż do czasu wydania odpowiednich regulacji transportowani więź-

⁵⁵ ZPA, cz. 6, t. 1, 259.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Art. 41 KKGiP – Przebieg trwania aresztu na czas krótki oznaczonym jest, stosownie do winy, w sposób następujący: stopień 1: Areszt od trzech tygodni do trzech miesięcy, stopień 2: Areszt od siedmiu dni do trzech tygodni, Stopień 3: Areszt od trzech do siedmiu dni, Stopień 4: Areszt od jednego dnia do trzech dni.

⁵⁸ Por. przyp. 40.

⁵⁹ APPT, sygn. 778. Danych za kolejne lata brak.

⁶⁰ APR, sygn. 555, 127.

niowie mają być nadal lokowani w aresztach detencyjnych, o ile te byłyby puste, zaś w innych przypadkach w domach prywatnych:

przecinając wszelkie reklamacje ze strony Naczelników Powiatowych, jak i też Naczelników Stacyjnych stanowimy, iż tymczasowo dopóki podany Komisji Rządowej projekt nowego urządzenia Służby Transportowej pod względem mieszczenia aresztantów na wszystkich stacjach nie uzyska zatwierdzenia – odtąd wszystkie osoby transportem prowadzone, mieszczeni być winni po aresztach detencyjnych mianowicie tam, gdzie w rzeczonych aresztach nie będą się znajdowali ludzie w badaniach sądowych, a w razie jeżeli areszta te zajęte będą przez aresztantów sądowych – transportowani po miastach okręgowych, ile na takich stacjach nie tak liczne przytrafiają się transporta, areszta policyjne przy magistratach dla umieszczenia ludzi policyjnie karanych, a jeżeli nie są odpowiednio uposażone mają być na noclegi po domach prywatnych lokowani, a w mieście Gubernialnym z powodu licznych transportów, tudzież są transportowani po dni kilka, a nawet kilkanaście dla sprawdzenia ich zeznań muszą być utrzymywani po domach prywatnych⁶¹.

Jednak źródła wskazują, iż nadal w guberni radomskiej (tak jak i w innych guberniach) osoby transportowane były przetrzymywane w aresztach detencyjnych wspólnie z aresztantami sądowymi⁶². Ostatecznie najpewniej z powodu braku odpowiednich lokali wydana przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i duchownych 15/27 sierpnia 1859 r. Instrukcja dla więźni i zakładów karnych Królestwa Polskiego w art. 132 sankcjonowała praktykę organizowania noclegów transportowanym więźniom w aresztach detencyjnych:

aresztanci na nocleg mieszczeni będą w aresztach detencyjnych, policyjnych lub na stacjach transportowych, a gdzie tych nie masz, w jednym z domów prywatnych, tak aby wszyscy transportowani, dla łatwiejszego nadzoru, razem się znajdowali, chyba żeby rozdział ich okazał się dla odłączenia płci od płci, lub dla bezpieczeństwa koniecznym albo też nie było miejsca odpowiedniego do ulokowania wszystkich razem aresztantów. W każdym razie baczyc na to należy, iżby zupełnie było zabezpieczenie ich od ucieczki lub innego jakiego wypadku⁶³.

8. Osoby podlegające ekstradycji

Wobec osób podlegających ekstradycji (aresztantów cywilnych i zbiegów wojskowych) wykształciła się w latach czterdziestych XIX w. praktyka przetrzymywania ich w areszcie detencyjnym w Kaliszu do czasu przekazania ich władzom pruskim lub austriackim. Na przykład w piśmie z 30 lipca / 12 sierpnia 1846 r. Rządu Gubernialnego Warszawskiego do Naczelnika Powiatu Kaliskiego napisano:

Każdy człowiek z powyższej kategorii, któryby się na punkcie wymiany znajdował lub następnie był dostawiony i nie mógł być natychmiast władzy pruskiej wydanym, winien być Naczelnikowi Powiatu dostawionym dla zatrzymania w areszcie detencyjnym do czasu ułatwienia zachodzących

⁶¹ APR, sygn. 555, 129.

⁶² APR, sygn. 10699.

⁶³ ZPA, cz. 6, t. 2, 118.

w jego ekstradycji trudności lub rozpatrzenia czy do wydania właściwie i prawnie zakwalifikowany został⁶⁴.

Praktyka ta prowadziła do przeludnienia kaliskiego aresztu detencyjnego:

W dniu wczorajszym – jak stwierdza w raporcie z 6/18 kwietnia 1852 r. Naczelnik Powiatu Kaliskiego – odbywając rewizję tutejszego Aresztu Detencyjnego dostrzegłem wyraźne przeludnienie aresztantów mieszczących się w dotychczasowym lokalu zajęтым na areszt detencyjny w domu P. Grabowskiego bowiem we wcześniejszych latach było po kilku lub kilkunastu aresztantów i to na krótki czas wysiadujących w detencji. Obecnie zaś w przyłączeniu na Naczelnika Powiatu pełnienia urzędu Komisarza Granicznego od strony Prus – znacznie się powiększa liczba aresztantów, którzy zanim do władz Pruskich oddani zostają wysiadują nawet po dwa lub trzy miesiące⁶⁵.

9. Osoby ukrywające się przed spisem wojskowym

Zdarzały się przypadki osadzania w aresztach detencyjnych osób ukrywających się przed zaciągiem do wojska. Środek ten miał charakter jedynie zabezpieczający do czasu podjęcia przez władze wojskowe decyzji kwalifikacyjnej. Do takich sytuacji dochodziło na przykład w latach trzydziestych XIX w. w guberni podlaskiej. W kierowanym do Naczelnika Powiatu Łukowskiego piśmie Rządu Gubernialnego Podlaskiego z 2/14 października 1844 r. zwrócono uwagę, iż osoby takie nie mogą być trzymane w jednej izbie z aresztantami sądowymi⁶⁶. Ostatecznie władze rządowe uznały praktykę przetrzymywania spisowych w aresztach detencyjnych za niewłaściwą. W piśmie z 7/15 lutego 1845 r. Dyrektor Wydziału Przemysłu i Kunsztów Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych zwraca uwagę Wydziałowi Administracji Ogólnej, że z raportu za 1844 r. przedstawionego przez władze miasta Kielce wynika, iż w tamtejszym areszcie detencyjnym przebywało od 5/17 czerwca 1844 do 19/31 grudnia 1844 r. 41 osób popisowych (czyli zaciągniętych do wojska). Takie działania, jako sprzeczne z obowiązującymi przepisami, uznano za nie do przyjęcia⁶⁷.

10. Niewypłacalni dłużnicy

Kodeks Napoleona obowiązujący od 1808 r. w Księstwie Warszawskim, a następnie w Królestwie Polskim przewidywał instytucję tak zwanego przymusu osobistego w materii cywilnej. Był to środek egzekucyjny polegający na uwięzieniu dłużnika w celu zmuszenia go do wykonania ciężącego na nim zobowiązania⁶⁸.

⁶⁴ APK, sygn. 765.

⁶⁵ APK, sygn. 776.

⁶⁶ APL, sygn. 2.

⁶⁷ AGAD, sygn. 7749.

⁶⁸ Nowakowski, „O przyaresztowaniu osobistym”, 58.

Początkowo dłużników przetrzymywano w aresztach publicznych i aresztach policyjnych⁶⁹, a od 1832 r. na mocy decyzji Rady Administracyjnej osoby takie miały być przetrzymywane w oddzielnych miejscach, tak zwanych aresztach cywilnych⁷⁰. W praktyce areszty cywilne funkcjonowały niezwykle rzadko. Wśród kilkudziesięciu zespołów zawierających akta miejskie jedynie dokumenty zachowane w Radomiu wskazują na istnienie oddzielnego aresztu cywilnego, co potwierdza Hipolit Chwalibóg, podając, że w Królestwie Polskim był tylko jeden areszt cywilny dłużników⁷¹. Natomiast źródła wskazują, iż dopuszczano możliwość osadzania dłużników w aresztach detencyjnych, na przykład w piśmie Prezydenta miasta Radomia do Rządu Gubernialnego Radomskiego z 23 grudnia / 4 stycznia 1866/1867 czytamy:

W wykonaniu powyżej zacytowanego reskryptu uformowany wykaz osób w areszcie detencyjnym Miasta Radomia w ciągu roku 1865 zatrzymanych wszelkie wiadomości żądane obejmujący – Prezydent ma zaszczyt załączyć Rządowi Gubernialnemu przedstawić i zarazem donieść, że defraudantów i dłużników w roku 1865 w areszcie detencyjnym tutejszym zatrzymanych nie było⁷².

Brak natomiast pozytywnych informacji, że takie osoby przebywały w tych jednostkach.

11. Zakończenie

Idea utworzenia aresztów detencyjnych powstała za czasów Księstwa Warszawskiego, kiedy to w odpowiedzi na postulaty publicystyki penitencjarnej podjęto próbę stworzenia bardziej rozbudowanego systemu ośrodków pozbawienia wolności dla osób tymczasowo aresztowanych, gdzie miał być stosowany rozdział aresztantów w zależności od etapu postępowania. W Księstwie nie udało się wprowadzenie w życie nowych rozwiązań, ale dały one początek funkcjonowaniu aresztów detencyjnych w Królestwie Polskim.

Pełne określenie funkcji tych jednostek w systemie penitencjarnym Królestwa Polskiego nie jest łatwe z uwagi na problemy terminologiczne i praktyczne ówczesnych władz w odróżnieniu aresztów detencyjnych i aresztów policyjnych.

Z pewnością początkowo zamiarem Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji było, by ośrodki te zgodnie z obowiązującą wówczas doktryną penitencjarną były przeznaczone dla aresztantów w trakcie pierwiastkowego śledztwa aż do czasu wniesienia aktu oskarżenia. Jakkolwiek przez cały okres istnienia Królestwa Polskiego była to ich podstawowa rola, to z biegiem lat bądź na mocy decyzji organów rządowych, bądź na skutek wykształconej praktyki zaczęły mieć także inne przeznaczenie.

Wbrew założeniom zaczęto, w poszukiwaniu skarbowych oszczędności, dopuszczać możliwość umieszczania w aresztach detencyjnych osób skazanych na krótkoterminowe

⁶⁹ APR, sygn. 554.

⁷⁰ ZPA, t. 4, 395–7.

⁷¹ Chwalibóg, *Wykład kodeksu postępowania cywilnego*, 238.

⁷² APR, sygn. 558, 153. Podobnie w aktach miasta Łodzi odnajdujemy adnotację, iż osób osadzonych za długi nie było w łódzkim areszcie detencyjnym w 1864 r. – APL, sygn. 709, 207.

kary pozbawienia wolności. Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu z 3 maja 1832 r. rozporządzeniem likwidującym areszty defraudacyjne nakazała osadzanie defraudantów skazanych na zastępczą karę aresztu w aresztach detencyjnych. Przepelnienie więzień krajowych spowodowało kolejną decyzję Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych w 1846 r. o kierowaniu do aresztów detencyjnych osób skazanych na karę aresztu publicznego. Jednak, jak wynika ze źródeł praktyki, rola aresztów detencyjnych jako miejsc odbywania kary pozbawienia wolności była marginalna.

Reskrypt Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych z 7/19 kwietnia 1837 r. nakazał organizowanie w aresztach detencyjnych miejsc noclegowych dla transportowanych więźniów, co wynikało z braku odpowiednich lokali na organizowanie oddzielnych stacji transportowych. Regulacje te doprowadziły do przeludnienia tych jednostek, co zmusiło władze do ich uchylenia. Jednakże wykształcona praktyka w tym zakresie utrzymała się w kolejnych latach, a ostatecznie usankcjonowała ją „Instrukcja dla więzień i zakładów karnych Królestwa Polskiego” z 15/27 sierpnia 1859 r.

Niełatwa rzeczywistość, z jaką musiały mierzyć się władze administracyjne niższych szczebli (tj. permanentny brak funduszy pozwalających na zorganizowanie odpowiednich miejsc), powodowała, iż mimo braku odpowiednich regulacji prawnych umieszczano w aresztach detencyjnych osoby podlegające ekstradycji czy ukrywające się przed spisem wojskowym, a nawet niewypłacalnych dłużników.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych [AGAD]

zespół Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 7749, 7750, 193, 7308.

zespół Komisja Województwa Kaliskiego, 238, 343, 348.

Archiwum Państwowe w Białymstoku [APB]

zespół Komisja Województwa Augustowskiego i Rząd Gubernialny Augustowski, sygn. 147.

Archiwum Państwowe w Częstochowie [APC]

zespół Akta Miasta Częstochowy, sygn. 313, sygn. 314.

Archiwum Państwowe w Kaliszu [APK]

zespół Naczelnik Powiatu Kaliskiego, sygn. 765, 777, 776, 816.

Archiwum Państwowe w Lublinie [APL]

zespół Naczelnik Powiatu Łukowskiego, sygn. 2, 470.

zespół Akta Miasta Lublina, sygn. 1032, 1033, 1035, 1036.

zespół Akta Miasta Kazimierza Dolnego, sygn. 50.

Archiwum Państwowe w Łodzi [APŁ]

zespół Akta Magistratu Miasta Łodzi, sygn. 567, 568.

zespół Akta Miasta Pabianic, sygn. 285, 287.

Archiwum Państwowe w Płocku [APP]

zespół Magistrat Miasta Płocka, sygn. 4, 544.

zespół Magistrat Miasta Gombina, sygn. 2, 19, 28.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim [APPT]

zespół Akta Miasta Piotrkowa, sygn. 776, 778.

Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (Oddział w Tomaszowie Mazowieckim) [APPT, TM]

zespół Akta Burmistrza Tomaszowa Mazowieckiego, sygn. 165.

Archiwum Państwowe w Radomiu [APR]

zespół Rząd Gubernialny Radomski, sygn. 10657, 10658, 10696, 10697, 10698, 10699, 10700, 10701, 10702, 10712.

zespół Akta Miasta Radomia, sygn. 554, 555, 557, 558.

Źródła prawne

Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego. T. 1. Warszawa: Drukarnia Księży Pijarów, 1810.

Dziennik Praw Królestwa Polskiego. T. 2, 5. Warszawa: s.n., 1816, 1817.

Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Skarbu. T. 4. Warszawa: w drukarni S. Orgelbranda, 1866.

Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych. Cz. 6. T. 1. Warszawa: w drukarni S. Orgelbranda, 1868.

Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych. Cz. 6. T. 2. Warszawa: w drukarni S. Orgelbranda, 1868.

Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Spraw Wewnętrznych. Cz. 6. T. 3. Warszawa: w drukarni J. Goldmana, 1868.

Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Sprawiedliwości. Cz. 2. T. 4. Warszawa: w drukarni S. Orgelbranda, 1866.

Zbiór Przepisów Administracyjnych Królestwa Polskiego. Wydział Sprawiedliwości. Cz. 2 B. T. 10. Warszawa: w drukarni J. Jaworskiego, 1867.

Księga Ustaw na Zbrodnie i Ciężkie Przestępstwa Policyjne z 1803 r. Kraków: drukiem Józefa Jerzego Trafslera, 1804.

Ordynacja Kryminalna Pruska. Tłum. Ignacy Stawiarski. Warszawa: drukiem Korespondenta Warszawskiego i Zagranicznego, 1828.

Kodeks Kar Głównych i Poprawczych. Warszawa: Drukarnia Komisji Rządowej Sprawiedliwości, 1847.

Kodeks Napoleona z przepisami. Warszawa: Drukarnia Księży Pijarów, 1808.

Opracowania

Adamczyk, Tomasz. „Proces karny na ziemiach polskich w latach 1772–1918”. W: *System Prawa Karnego Procesowego*. T. 1, cz. 1: *Zagadnienia ogólne*, red. P. Hofmański, 284–312. Warszawa: LexisNexis Polska, 2013.

Bardach, Juliusz i Senkowska-Gluck, Monika, red. *Historia państwa i prawa Polski*. T. 3: *Od rozbiorów do uwłaszczenia*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981.

Bieda, Justyna. „Organizacja i funkcjonowanie aresztów policyjnych w Królestwie Polskim 1817–1867. Część I”. *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 22 (2019): 108–26.

Bieda, Justyna. „Instytucja przymusu osobistego dłużników w sprawach cywilnych na ziemiach Królestwa Polskiego w latach 1815–1875”. *Studia Iuridica Lublinensia* 25, z. 3 (2016): 85–105 (Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Wojciechowi Witkowskiemu).

- Chwalibóg, Hipolit. *Wykład kodexu postępowania cywilnego*. Warszawa: drukiem S. Orgelbranda Synów, 1874.
- Czołgoszewski, Jerzy. „Więziennictwo Księstwa Warszawskiego (1807–1815)”. *Przegląd Więziennictwa Polskiego* 69 (2010): 129–42.
- Heylman, August. *O sądownictwie w Królestwie Polskim*. Warszawa: Drukarnia przy ulicy Długiej 5, 1834.
- Hube, Romuald. *Studia nad Kodeksem Karzącym 1818 roku*. Warszawa: Drukarnia Jana Jaworskiego, 1863.
- Miklaszewski, Walenty. *O pozbawieniu wolności obwinionych o spełnienie przestępstwa*. Warszawa: J.J. Okoński, 1871.
- Nowakowski, [s.n.]. „O przyaresztowaniu osobistym”. *Gazeta Sądowa Warszawska* 8 (1879): 58–68.
- Paygert, Jan. *Kilka uwag w kwestii śledztwa wstępnego z szczególnym uwzględnieniem sprawy aresztu śledczego*. Cz. 1: *Reforma śledztwa wstępnego*. Lwów: Drukarnia Jakubowskiego i sp., 1912.
- Rostworowski, Michał. *Materiały do dziejów Komisji Rządzącej z r. 1807*. T. 1: *Dziennik Czynności Komisji Rządzącej*. Kraków: Akademia Umiejętności i Towarzystwo Popierania Wydawnictw Akademii Umiejętności, 1919.
- Senkowska, Monika. *Kara więzienia w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku*. Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1961.
- Śliwowski, Jerzy. *Kodeks Karzący Królestwa Polskiego (1818)*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1958.
- Witkowski, Wojciech. „Początki prawa karnego skarbowego – model pruski i jego przemiany w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim do lat sześćdziesiątych XIX w.”. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa* 7, z. 2 (2014): 245–62.